

NEKA PROTURJEČJA U VREDNOVANJU EKONOMSKIH UČINAKA TURIZMA U HRVATSKOJ

SOME CONTRADICTIONS IN EVALUATION OF ECONOMIC EFFECTS OF TOURISM IN CROATIA

UDK 338.48(497.5)

Pregledni članak

Review

1. Uvod

Introduction

Već nekoliko generacija znanstvenika i praktičara u našem turizmu, međusobno i prema oponentima turizma, "ratuje" različitim argumentima o ekonomskom vrednovanju učinaka turizma. Najčešće su u pitanju procjene deviznog priljeva od turizma, veličina i struktura turističke potrošnje, međusektorski utjecaji turističke potrošnje, planovi, strategije i prognoze razvoja. Ako se uzme u obzir samo razdoblje od zadnjih 20-ak godina /1980.-2000./ u Hrvatskoj, mogu se uočiti neke proturječnosti, ali i nejasnoće pojedinih stavova o ovim pitanjima, što ima uzročno-posljedičnu vezu i s ponašanjem /neodlučnosti/ nekih bitnih čimbenika razvoja turizma u nas /nositelji politike razvoja turizma, investitori, banke-kreditori i drugi/. U prošlom broju časopisa "Naše more" objavljen je članak dr.I.Antunca **Mit o turističkoj potrošnji...**, na koji se vezuje i jedan dio zapažanja u ovoj raspravi.

2. Iznosi deviznog priljeva od turizma

(Dpt) – fiktivni i stvarni?

Foreign currency earnings coming from tourism (FCET) - fictional or real?

U većini zemalja koje se orijentiraju na razvoj prijamnog turizma, devizni prihodi /tzv. devizni priljev/ od turizma zaokupljaju pažnju nositelja politike razvoja i znanosti u turizmu. Kako nema egzaktnih pokazatelja o veličini takvih prihoda i potrošnje inozemnih turista u pojedinoj zemlji, primjenjuju se različite metode procjena. Tako se dosad u nas primjenjivalo više varijanti i metodologija utvrđivanja deviznog priljeva, a ta metodologija je nerijetko služila i kao sredstvo za "poboljšavanje" stvarnih rezultata takvog priljeva. Znanost se nastojala uključiti u traženje realne i dugotrajnije metodologije utvrđivanja takvog priljeva, ali su u praksi ipak "prigodne" ili priručne metodologije banaka (konkretno Narodne banke) imale prednost i dominirale. Zbog slabosti tadašnje

metodologije, a u težnji za postavljanjem pouzdanije i trajnije, Opće udruženje turističke privrede Jugoslavije (OUTPJ) je već 1980. godine iniciralo posebnu studiju, koju je izradio Institut za ekonomiku turizma iz Zagreba, na temu: "Devizni aspekti turizma u Jugoslaviji - s prijedlogom nove metodologije" (IT,1980). Tu metodologiju Narodna banka Jugoslavije (NBj), kao institucija koja je utvrđivala devizni priljev, nije primijenila nego nastavila po "svojoj", sve do 1987. godine.

Kako je u međuvremenu često javno izražavano nepovjerenje i nezadovoljstvo iskazivanim veličinama priljeva, pozivom na iskustva drugih europskih zemalja, NBj je u 1988. godini promijenila staru i primijenila novu metodologiju (samo djelomično oslonjenu na predloženu iz 1980.). Ta nova metodologija NBj je odmah "rezultirala" povećanjem evidentiranog deviznog priljeva za preko 45% u odnosu na 1987. godinu, premda je broj inozemnih noćenja ostao na istoj razini. Po toj (novoj) metodologiji, NBj je od 1988. do 1990. godine prikazivala stalni rast deviznog priljeva, uz usporedno i stalno smanjenje registriranih stranih noćenja, što je svojevrsan apsurd.¹ Iako broj noćenja i potrošnja po toj osnovi objektivno nisu realan oslonac za utvrđivanje ukupnog priljeva, neshvatljivo je kako bi "rast" priljeva mogao biti suprotan kretanju stranih noćenja, odnosno rast prihoda uz istodobno smanjivanje broja noćenja!

Prvi podaci o deviznom priljevu u Hrvatskoj, nakon osamostaljenja objavljeni su 1993. kad je evidentirano 832 mil.USD priljeva, uz 9,55 milijuna stranih noćenja. Sljedeće 2 godine je zabilježen rast i pad priljeva, a od 1996. do 1998. god., tj. nakon rata, bilježen je stalni rast, manji pad 1999. i zadržavanje skoro iste razine u 2000. godini. Prema podacima NBH i Statističkog ljetopisa Hrvatske, na što se poziva i spomenuti članak I.Antunca, priljev u USD je bio: 1996.= 2.014 mil.; 1997.= 2.529 mil.;

¹ U 1987. god. NBj je prikazala dev.priljev od 1,533 milijuna USD; u 1988. je, uz isti broj stranih noćenja, prikazala 2.221 mil.USD ili 45% više nego 1987.; u 1989. uz 5,9% manje noćenja prikazano je 54,8% više dev. priljeva (2.374 mil.USD), a za 1990. uz 17% manje noćenja iskazuje 80,9% više dev.priljeva (2,774 mil.USD).

noćenja za 17,8%), a prema podacima IT-a u 2000. = 2.527 mil.USD (IT,2001.). Za takvo utvrđivanje deviznog priljeva Narodna banka Hrvatske je očito primjenjivala drukčiju, ali svakako "poticajnije" metodologiji od one koju je ranije koristila NBJ. Primjenom takve metodologije, devizni priljev u samostalnoj Hrvatskoj je prikazan znatno većim i od onog po zadnjoj /nategnutoj/ metodologiji NBJ, što se može zaključiti iz usporedbe s predratnim podacima za 1989. godinu.

Tako je NBJ u 1989. godine zabilježila devizni priljev od 2.374 mil.USD u bivšoj državi, uz registriranih 1.340 tisuća postelja, 49,1 milijuna stranih noćenja u svim smještajnim kapacitetima tadašnje države i 33 USD dnevne potrošnje. Hrvatska te godine imala 826 tisuća postelja, na kojima je osvareno oko 39,3 milijuna inozemnih noćenja uz dnevnu potrošnju oko 32 USD. Kako je do 1989. Hrvatska ostvarivala oko 80% inozemnih noćenja u Jugoslaviji, približno tome bi mogao biti i udio u deviznom priljevu, što bi dalo oko 1.900 mil. USD. Deset godina kasnije, u 1999. godini, Hrvatska je, prema statističkom ljetopisu, evidentirala 671 tisuću postelja, ostvarila oko 34,5 milijuna inozemnih noćenja i 2,502 mil.USD deviznog priljeva. Dakle, sa smanjenim kapacitetom za 23%, uz 14% manje noćenja i gotovo jednaku dnevnu potrošnju inozemnih turista, prikazan je devizni priljev za 31% viši od onog 1989.!?

Za 2000. godinu se najavljivao rast deviznog priljeva (oko 15%) prema 1999. god., a prema konačnim podacima NBH i IT-a ostvareno je 2,527 mil USD ili svega oko 1% više nego 1999. Ipak, da se suviše ne posumnja u sposobnost "prognozera", prikazan je prihod ukupne turističke potrošnje u iznosu od 3.327,8 USD, u što je uključena i procijenjena potrošnja domaćih turista koji su plaćali u kunama, a sve pretvoreno u USD po važećoj tečajnoj listi. (HTZ-IT,2001). Jedinствен primjer u praksi obračuna deviznih prihoda!

3. Dvojbenaost odnosa između Dpt i inozemne turističke potrošnje *Disputability of relations between FCET and foreign touristic consumption*

Poznato je da se turistička potrošnja najčešće utvrđuje raznim anketama među turistima-potrošačima. U Hrvatskoj je dosad provedeno nekoliko takvih anketa, s dominacijom onih o potrošnji inozemnih turista, jer je interes društva bio usmjeren pretežno na deviznu potrošnju tih turista. U bivšoj državi je nekoliko takvih anketa proveo Savezni zavod za statistiku, a zadnjih godina je uključena i TOMAS anketa koju je provodio Institut za turizam (u 1987. i 1989.). U Hrvatskoj su zadnje dvije TOMAS ankete provedene 1994. i 1997. godine. Kako se potrošnja mjerena tim anketama utvrđuje u mjestima privremenog boravka turista, ona uvijek predstavlja uzorak iz mase turista koji u to vrijeme borave u mjestu i određenim vrstama smještaja. Stoga izostavlja značajan dio mase

posjetitelja koji borave izvan toga razdoblja, ili u tom razdoblju ali u neobuhvaćenim oblicima smještaja (npr.marine), zatim neprijavljene turiste, one koji ne koriste smještaj /prolaznici, izletnici i sl./ i neke druge kategorije gostiju ili vrste potrošnje.

Zbog takvog nepotpunog obuhvata anketama, postoje objektivne razlike između iznosa potrošnje prikazane množenjem broja noćenja s prosječnom dnevnom potrošnjom anketiranih turista, s jedne, i ostvarene ukupne potrošnje turista, s druge strane. Na tome se temelje i tumačanja razlika što se u praksi pojavljuju između "utvrđenog" deviznog priljeva i iznosa koji proizlazi množenjem u anketama utvrđene dnevne potrošnje s brojem inozemnih noćenja. Premda je jasno da ukupni iznos deviznog priljeva nije moguće neposredno vezati za broj ostvarenih noćenja i ocijenjeni prosjek dnevne potrošnje inozemnih turista, u nas iskazivane razlike su toliko velike, da čine dvojbenaost svaku relaciju između inozemne turističke potrošnje i deviznog priljeva.

Na očite nelogičnosti u odnosima /procjenama/ deviznog priljeva i inozemne turističke potrošnje, ukazuje spomenuti članak dr.I.Antunca, a dvojbenaost se takvih relacija može iščitati i iz usporedbi u ovdje priloženoj tablici 1, u kojoj su prikazane 4 godine kad je provedena TOMAS anketa. Iz tih usporedbi je lako zaključiti da primjenjivana metodologija banaka, za utvrđivanja deviznog priljeva uopće nije uvažavala rezultate anketa o inozemnoj turističkoj potrošnji nego se, u nedostatku pouzdanijih podataka, pretežno temeljila na grubim aproksimacijama.

Ako se izuzme 1987. godina, kad je prikazani devizni priljev u SFRJ bio manji (nelogično) od iznosa koji se dobije množenjem broja inozemnih noćenja s utvrđenom prosječnom dnevnom potrošnjom, u svim ostalim uspoređenim godinama je iznos "neidentificirane" potrošnje znatno veći od one što je utvrđena prema izdacima turista koji su noćili. Po tim pokazateljima je u Hrvatskoj najzanimljivija 1997. godina, kad je dnevna potrošnja inozemnih turista, utvrđena anketama i pomnožena s brojem noćenja, iznosila oko 813 tisuća USD, pa je izvan toga, za arbitrarno raspoređivanje "neidentificirane" potrošnje (kakve?), do prikazanog iznosa deviznog priljeva (2.529 mln USD) ostala razlika od 1,716 milijuna USD. Što reći o "realnosti" ocjene, po kojoj je neidentificirani dio deviznog priljeva više nego dvostruko veći od onog što je utvrđen iz potrošnje i broja noćenja/dana boravka inozemnih turista? To je više od proturječnosti!

U 2000.godini se ta razlika nešto smanjila u odnosu na 1997., ali je još uvijek "neidentificirani" dio (1.216 mln USD) bio veoma visok. Pokušaj pojašnjenja toga "fenomena" može se nazrijeti u spomenutom materijalu "Hrvatski turizam 2000.", gdje se barata s procjenom broja noćenja/dana boravka, što znatno prelazi broj službeno registriranih noćenja jer uključuje i inozemne posjetitelje bez noćenja – prolaznike, izletnike i druge, registrirane na graničnom izlazu iz zemlje (?).

Tablica 1. Usporedba iskazanog deviznog priljeva i dnevne potrošnje turista
Table 1. Comparison of presented foreign - currency earnings with daily consumption of tourists

Godina (1)	Devizni priljev (2)	Broj inozemnih noćenja (3)	Prosječna dn. potroš. (4)	Br.noćenja x Ø dnev.potroš. (5)	Razlika + - (2) - (5)
1987. (Jug.)	1.533 mil.USD	52,3 milijuna	30,0 USD	1.569 mil USD	- 36
1989. "	2.374 mil.USD	49,2 "	33,0 USD	1.624 mil USD	+ 750< 46%
1994. R.Hr.	1.427 mil USD	15,6 "	32,0 USD	499 mil USD	+ 928<186%
1997. "	2.529 mil.USD	24,7 "	32,9 USD	813 mil USD	+1716<204%

Izvor: Dev.priljev i broj noćenja, podaci NBJ i DZSH, a TOMAS ankete za prosjek dnev. potrošnje.

Dodatak tablici - 2000. godina

Apendix - 2000. table

1994. R.Hr.	2.522 mil USD	38,4 "	34,0 USD	1.306 mil USD	+1216< 93%
-------------	---------------	--------	----------	---------------	------------

Izvor: Podaci u 2.i 3.koloni iz publ. "Hrvatski turizam 2000", a dnev.potrošnja je arbitrarno nešto povećana prema onoj u '97. godini.

Inače, spomenute ankete TOMAS su pokazale da rezultati takvih istraživanja o potrošnji inozemnih turista u nas približno odgovaraju istraživanjima što ih provode neke glavne emitivne zemlje o potrošnji svojih turista u inozemstvu, pa se mogu smatrati relativno pouzdanim. Stoga se ovdje može postaviti pitanje: kada će se /i može li na se sadašnjim osnovama/ utvrditi jedna postojana i suvisla metodologija utvrđivanja deviznog priljeva od turizma, kako bi se prestalo s eksperimentiranjem i prigodnim prilagođavanjem rezultata? Jer, takva podešavanja sigurno ne mogu nikome koristiti.

4. Međusektorska distribucija turističke potrošnje

Inter-section distribution of tourists consumption

U našoj dosadašnjoj praksi anketiranja potrošnje inozemnih turista, rezultati ispitivanja po različitim metodama razlikovali su se u iznosima dnevne potrošnje, ali znatno više u strukturi te potrošnje. Tako je u bivšoj državi, ispitivanjem Saveznog zavoda za statistiku, 1989. godine utvrđena prosječna dnevna potrošnja inozemnih turista od 33 USD, od čega je 67,3% išlo na osnovne usluge (smještaj, hrana, piće). Za istu godinu je TOMAS anketom, koju je proveo Institut za turizam iz Zagreba, utvrđena u Hrvatskoj prosječna dnevna potrošnja oko 32 USD, s udjelom izdataka za osnovne usluge 85,5%. Kasnijim TOMAS anketama u Hrvatskoj je utvrđena prosječna dnevna potrošnja oko 32 USD u 1994. i oko 33 USD u 1997. god., a izdaci za osnovne usluge su i dalje iznosili oko 83%.

Struktura potrošnje, mjerena stvarnim izdacima za pojedine vrste usluga, umjesto globalne podjele na "osnovne" i "ostale" usluge, uz odgovarajuće dopune, mogla bi se koristiti za djelomično utvrđivanje rasporeda /distribucije/ te potrošnje po djelatnostima gdje se ostvaruje. Međutim, to je nedovoljno za stvarnu međusektorsku bilancu i uvid u kretanje prihoda-rashoda pojedinih sektora po toj osnovi, jer ne postoji odgovarajući sustav knjigovodstvenog praćenja tih stavki. Zato nisu uspjevali neki dosadašnji pokušaji međusektorskih analiza, uključujući i one djelomične, što su u posebnoj studiji služile kao osnova za primjenu modela Clementove teorije multiplikatora inozemne potrošnje (Mandarić-Antunac,1965). Jedan od

autora te studije je kasnije osporio vrijednost rezultata i samu metodologiju multiplikatora (Antunac,1985). Nisu mnogo uspjeliji bili ni pokušaji s posebnim "out-put" analizama.

U novije vrijeme je najavljena izrada "Satelitske bilance turizma" u Hrvatskoj, koju bi radila mješovita skupina stranih i naših stručnjaka. Ta bilanca se temelji također na procjeni prihoda od turizma u raznim djelatnostima-sektorima (Šimičić,2001). Međutim, takva je bilanca /"satelitska"/ u našim uvjetima sada neizvediva, bez predhodne prilagodbe nacionalne klasifikacije i sustava računovodstva.² Naime, naša postojeća nacionalna klasifikacija djelatnosti i sadašnji sustav računovodstva ne osiguravaju odgovarajuću dokumentacijsku osnovu za tu svrhu, a dvojben je i opravdanost prilagodbe (Antunac, 2000., i Kobašić, 2001).

Jedna improvizirana struktura turističke satelitske bilance u nas, s procjenom udjela turističke potrošnje po gospodarskim djelatnostima, prikazana je u spomenutom materijalu "Hrvatski turizam 2000.". Tu je devizni priljev od 2.522 mil. USD podijeljen na 6 gospodarskih sektora. Tako postavljena, uglavnom prigodno konstruirana bilanca, nepotpuna je jer izostavlja dio prihoda /potrošnje/ koji se ostvaruje izvan gospodarskih djelatnosti, a osim toga se daje globalno po sektorima i ne temelji se na podacima ulaza-izlaza unutar sektora. Stoga predstavlja samo grubu aproksimaciju, za prigodnu ilustraciju. Ta nepotpuna i svakako prigodno konstruirana "satelitska bilanca" sugerira da izdaci turista za osnovne usluge (stan, hranu i piće) u Hrvatskoj ne prelaze znatnije udio od 50% u ukupnoj potrošnji, što bi svakako bio poželjan, ali danas potpuno nerealan pokazatelj.

Tako, zasad, još uvijek nemamo jasnu ni znanstveno verificiranu metodologiju za utvrđivanje međusektorske distribucije /raspodjele/ ostvarene turističke potrošnje, zbog čega je otvoren prostor za razne improvizacije, kakve se često susreću u našoj praksi. Svakako bi bilo korisno imati jedan objektivni pregled tih kretanja - raspodjele potrošnje, koji bi se

² Da bi se moglo obuhvatnije pratiti učinke turizma, WTO je 1995. godine preporučio dopunu međunarodne klasifikacije djelatnosti ISIC, stavkama za turizam i imenom SICTA, kojoj bi se trebale prilagoditi i nacionalne klasifikacije. Kako sada važeća Odluka o nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti u nas, NN br.3/1997. nije predvidjela prilagodbu SICTA klasifikaciji, ona ne nudi dokumentacijsku osnovu za izradu "Satelitske bilance".

temeljio na pouzdanim podlogama. Sumnjam da to može dati "turistička satelitska bilanca", zbog niza objektivnih nedostataka općenito, a u našoj situaciji posebno, iz razloga detaljno objašnjenih u novijoj knjizi dr. I. Antunca (Antunac, 2000). Možda će se u nas ipak "roditi" takva bilanca, neovisno o raspoloživoj dokumentacijskoj osnovi i bez prethodne prilagodbe naše klasifikacije i računovodstva međunarodno preporučenoj klasifikaciji SICTA. To ne bi bila prva, ali bi sigurno bila još jedna nekorisna improvizacija ?!

5. Raskorak između predviđanja i ostvarenja

Discrepancy between prediction and realization

Pri postavljanju ciljeva razvoja turizma u nas su, kroz proteklih 20-ak godina, među glavne ciljeve razvoja isticali "povećanje deviznog priljeva" i "rast broja noćenja". Tako formulirani ciljevi ušli su u više razvojnih dokumenata, kao što su: Dugoročni razvoj turizma u SR Hrvatskoj do 2000. (IT, 1983.), Društveni plan Jugoslavije 1986.-1990. (Sl.list, 1986.), Strategija razvoja turizma SFRJ (SIV, 1987.), Razvojna strategija hrvatskog turizma (MT, 1993.), Konceptija dugoročnog razvitka hrvatskog turizma (MT, 1998.). Takvi ciljevi su i kvantificirani u nekim od spomenutih dokumenata, ali se ni jedan nije ostvario u predviđenim (očekivanim) okvirima. Redovito su podbacivali očekivani devizni prihodi, a i s brojem noćenja nije bilo mnogo bolje. U navedenim dokumentima predviđeni prihodi nisu se ostvarili gotovo ni u jednom razdoblju, pa čak ni unutar jedne poslovne godine. Razloge za takva odstupanja treba tražiti prije svega u nerealnom predviđanju i neadekvatnom utvrđivanju parametara na koje se oslanjaju predviđanja.

Dosadašnja iskustva pokazuju da su ostvarenja u pravilu bila znatno manja od predviđanja, osim u slučajevima kad se mijenjala (rekao bi prilagođavala) metodologija utvrđivanja deviznog priljeva. Već je spomenut primjer NBJ, kad je promjenom metodologije iz 1988. godine, "podigla" devizni priljev u 1990. god. na 2.774 mil.USD, naprama 2.100 mil. USD (DPJ, 1986). koliko je predviđeno Društvenim planom za 1986.-90. (po staroj metodologiji), a da se u međuvremenu ništa bitnog nije promijenilo u turističkoj ponudi i prometu. Utjecaj promijenjene metodologije na utvrđivanje priljeva u tom razdoblju vidljiv je iz usporedbe s planom i ostvarenjima iz prethodnog razdoblja 1981.-85.god. kad je planom bilo predviđeno ostvariti 2 mld.USD deviznog priljeva u 1985., a ostvareno je tek 1.050 mln. Nešto slično je bilo i s predviđanjima u Hrvatskoj, a u oba su slučaja dolazile do izražaja sklonosti u pretjerivanju glavnih "prognozera". Tako se u spomenutoj Konceptiji dugoročnog razvitka..., iz 1998. bilo "zacrtalo" za 10 godina (1999-2008) ostvariti 8-9 milijardi USD prihoda (tadašnji predsjednik vlade je to povisio na 10 milijardi), naprama 2,2 milijarde USD ostvarenih u

1998. Tako predviđeni prihod od 9 milijardi USD bio je za oko 300% veći od utvrđenog u 1998.god., a da za to nisu ponuđene bilo kakve realne pretpostavke koje bi takvo očekivanje osnažile. Rezultati za prve dvije godine toga 10-godišnjeg razdoblja /1999. i 2000./ pokazale su porast od svega oko 11,5%! Što bi se trebalo dogoditi u sljedećih 8 godina da se dostigne predviđeni iznos? Čudo? Ili nova metodologija?

Pretjerani optimizam ili neznanje naših "prognozera" dolazi do izražaja i u vremenski najkraćim predviđanjima – u okviru jedne godine ili sezone. Tako je tijekom 2000. godine nekoliko puta ponovljeno očekivanje deviznog priljeva u toj godini oko 3,2 do 3,5 milijarde USD. Konačni rezultat je bio oko 2,5 mld., pa je za "spašavanje ugleda" tim prognozerima primijenjena spomenuta, dosta lukava konstrukcija koja prikazuje ukupnu vrijednost turističke potrošnje iznad 3,3 mld. USD (Turizam 2000.); to je dosad nepoznat način utvrđivanje dolarskih prihoda s uključivanjem potrošnje domaćih turista (plaćano u kunama). Tu bi se trebalo pitati: kome i za kakvu svrhu odgovara postavljati neke virtualne ciljeve i nerealne vizije, za koje se unaprijed može znati da će se, prema dosadašnjoj praksi, na kraju "naštímavati" rezultate i tražiti metodologije koje bi mogle opravdati /zamagliti/ rezultate nerealnih procjena.

Zaključak/Conclusion

Mnogo je proturječnosti u mjerenju i iskazivanju nekih ekonomskih učinaka turizma u našoj praksi. Takvo stanje pogoduje širenju pojedinih zabluda i mistifikacija. Stoga bi bilo korisno postojeću praksu podvrgnuti znanstvenoj analizi i na tim saznanjima je mijenjati.

Bibliografija i dokumentacija

Bibliography and documentation

- [1] Antunac, I.: Turizam i ekonomska teorija, IT, Zagreb, 1985.
- [2] Antunac, I.: Turizam – teorijsko znanstvene rasprave, IT, Zgb, u tisku, 2000.
- [3] Antunac, I.: Mit o deviznoj potrošnji inozemnih turista (rukopis), 2001.
- [4] Čulić, D.- Marković, S.: Devizni aspekti turizma u Jugoslaviji, studija, Institut za ekonomiku turizma, Zagreb, 1983.
- [5] Kobašić, A.: Turizam u Jugoslaviji, Informator, Zagreb, 1987
- [6] Kobašić, A.: Satelitska bilanca turizma, UT br.5/2001., 2001.
- [7] Mandarić, A - Antunac, I.: Uticaj turizma na nacionalnu privredu, SZP, Beograd, 1965.
- [8] Šimičić, V.: Satelitska bilanca turizma, UT, br. 1,2,3,4/2001., 2001.
- [9] UN-WTO, Recommendations on Tourism Statistics, Ap.SICTA, 1994
- [10] IT (Institut turizma Zagreb), TOMAS ankete, Stavovi i potrošnja turista, rezultati 1987, 1994, 1997.
- [11] IT, Dugoročni razvoj turizma u Hrvatskoj do 2000.godine, Zagreb, 1983
- [12] HTZ i IT, Hrvatski turizam 2000, materijal za okrugli stol, travanj 2001.
- [13] MT (Ministarstvo turizma) Konceptija dugoročnog razvitka Hrvatske, 1998.
- [14] IT, Razvojna strategija hrvatskog turizma, NN –1993.
- [15] Društveni plan razvoja Jugoslavije (DPJ) 1986.-90., Sl.list, 1986.
- [16] Strategija razvoja turizma Jugoslavije, SIV, 1987.

Rukopis primljen: 28.12.2001.